

Seni Motif Tatu Tradisional Masyarakat Iban dan

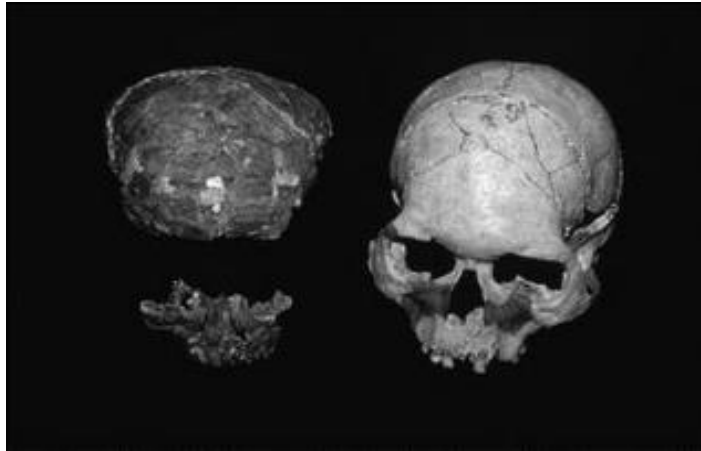
citation and similar papers at core.ac.uk

brought to you

provided by U

Fujica Anggo.

Sarawak merupakan negeri terbesar di Malaysia. Nama Sarawak berasal daripada nama Batang Sarawak atau Sungai Sarawak. Batang Sarawak meliputi kawasan di sekitar Kuching hingga ke seluruh Sarawak. Kewujudan manusia di Sarawak bermula kira-kira 40 000 tahun dahulu. Kenyataan ini boleh dibuktikan dengan penemuan tembikar dan alat perkakas seperti kapak pisau batu dan lukisan gua di Gua Niah. Penemuan ini telah membuktikan Sarawak sebagai salah sebuah negeri terawal yang diduduki oleh manusia di Asia Tenggara.

Gambarajah 1: Gambar-gambar penemuan rangka manusia di Gua niah oleh pengkaji Tom Harrison pada tahun 1958.

(Sumber: Robin, D., & Martin, P. 2014: 93-95)

Sehubungan dengan itu, sejak kurun ke-15 Sarawak ditadbir oleh Kesultanan Brunei. (Samuri, A.B & Lee S.L., 2014). Kerajaan Brunei mentadbir Sarawak dengan membahagikan Sarawak kepada beberapa unit jajahan yang ditadbir oleh seorang pembesar yang diberi kuasa autonomi. Contohnya:

- a) Sungai Skrang ditadbir oleh Syarif Sahap.
- b) Sungai Sarawak (Kuching) ditadbir oleh Pangeran Mahkota.

Negeri Sarawak mempunyai 2.07 juta orang penduduk. Kadar kasar kelahiran dalam tahun 2004 ialah kira-kira 20,300 orang, kadar kasar peningkatan semula jadi ialah 16,200 orang manakala kadar kematian ialah sekitar 4,100 orang. (Yearbook of Statistics, 2005).

Sarawak mempunyai 27 kumpulan etnik yang terdiri daripada [Iban](#), [Cina](#), [Malay](#), [Bidayuh](#), [Melanau](#), Kayan, Kenyah, Lun Bawang, Penan, Kelabit, Kedayan, Bisaya, Berawan, Lahanan, Sekapan, Kejaman, Punan, Baketan, Ukit, Sihan, Tagal, Tabun, Saban, Lisum, Longkiput dan lain-lain. Bandar raya dan bandar dihuni oleh orang Cina dan orang Melayu. Sekarang bilangan orang Bumiputera yang berhijrah ke bandar raya dan bandar juga kian meningkat. Menurut Yew C.W (et al.) pada tahun 2014, di negeri Sarawak setiap etnik terbahagi mengikut kawasan penempatan masing-masing seperti:

- a) Persisiran pantai.
- b) Lembah sungai.
- c) Kawasan pedalaman.
- d) Kawasan tanah tinggi.

Selain itu, kawasan yang paling padat dengan jumlah penduduk ialah:

- a) Dataran pantai.
- b) Lembah sungai di bahagian barat Kuching.
- c) Kawasan antara Sungai Kayan dengan Sungai Mukah.

Masyarakat Iban

a) Pengenalan

Masyarakat Iban merupakan masyarakat peribumi terbesar di Sarawak. Hampir keseluruhan negeri Sarawak didiami oleh masyarakat Iban. Mereka lebih dikenali sebagai Dayak Laut (Sea Dayak). Fakta ini juga disokong oleh seorang penyelidik masa lampau dan menyatakan bahawa:

“ Dayaks, also spelled Dyak or in Dutch language Dajak, are the indigeneous people of southern and western Borneo. Dayak means up-country or inland people.... In Sarawak (Malaysia Borneo) Dayak can mean Sea Dayak (Iban) or Land Dayak (Bidayuh)... The term Dayak is now used as a collective political category for the native ethnic groups of Sarawak... They identified themselves by the name of the river by which they lived “We of the Skrang River” or “We of the Undup River” and the like....”

(Carl, Skutsch. 2005: 368)

Pendapat ini juga sama dengan pengkaji William Howell (1992) iaitu:

“ The word Daya which is a word of the Land dyaks meaning a man, or the people, gives us no assistance whatever towards te investigation of their nationality... The presumption that may be taken is this, that the peculiarity of the Sea Dyak up to the present day is to call themselves by the place or river they remove to...”

Terdapat sembilan bucu pada bintang berwarna kuning yang terdapat pada bendera Sarawak justeru membawa maksud negeri Sarawak terbahagi kepada sembilan daerah iaitu:

- 1) Kuching
- 2) Samarahan
- 3) Sri Aman
- 4) Sarikei
- 5) Sibu
- 6) Kapit
- 7) Bintulu
- 8) Miri
- 9) Limbang

Namun begitu, pada tahun 2010, bahagian daerah di Sarawak telah ditambah sebanyak 2 daerah iaitu :

- 10) Betong
- 11) Mukah

Setiap jajahan diketuai oleh seorang Residen, dan setiap jajahan dibahagikan kepada dua hingga empat daerah. Setiap daerah pula diketuai oleh seorang pegawai daerah.

b) Asal usul masyarakat Iban Sarawak

Masyarakat Iban tergolong di dalam kelompok Melayu-Proto atau *Proto-Malay* dan menurut sejarah, mereka berasal dari Lembah Kapuas di Kalimantan Barat, Indonesia. Mereka berhijrah ke Sarawak kira-kira lima belas generasi yang lalu, iaitu bermula pada pertengahan kurun ke- 16 (1630-an). Mereka masuk ke Sarawak melalui Lembah Kumpang, lalu mendiami Batang Ai dan kemudian berpecah ke beberapa tempat di negeri Sarawak (Stephanie Morgan, 1968: 61).

Berbeza pula dengan pendapat pengkaji lepas iaitu William Howell (1992), Dyaks Laut mahupun orang Melayu Sarawak boleh dipanggil sebagai orang asli dan merupakan sebahagian daripada kepulauan Borneo. Tiga atau empat abad yang lalu mereka telah didorong untuk berhijrah ke pulau ini. Masyarakat Dyaks Laut telah berhijrah ke kepulauan Borneo sebelum kedatangan orang Melayu.

Apabila James Brooke mula datang ke Sarawak dalam tahun 1839, orang Iban kebanyakannya tinggal di Bahagian Kedua. Namun demikian pada penghujung abad ke-19 mereka terdapat di seluruh negeri Sarawak. Salah satu aspek penting tentang orang Iban ialah kehidupan di dunia rumah panjang mereka yang unik dan sehingga kini kekal sebagai satu identiti dan lambang perpaduan mereka, walaupun di sesetengah negeri ramai orang Iban yang tidak lagi berumah panjang.

c) Corak penempatan

Masyarakat Iban begitu sinonim dikenali sebagai orang laut atau *sea dayak*. Hal ini disebabkan oleh corak penempatan mereka adalah terletak di lembah sungai. Terdapat empat lembah sungai yang menjadi tumpuan oleh masyarakat Iban iaitu:

- i. Sungai Saribas.
- ii. Sungai Skrang.
- iii. Sungai Batang Lupar.
- iv. Sungai Rajang.

Masyarakat Iban hidup secara berk komuniti. Mereka tinggal di rumah panjang yang berfungsi sebagai sebuah perkampungan. Setiap anggota yang menghuni rumah panjang dianggap sebagai ahli keluarga. Sehubungan dengan itu, setiap rumah panjang akan diketuai oleh *tuai rumah*. Kenyataan ini disokong oleh seorang pengkaji masa lampau iaitu Morrison (1966),

menyatakan bahawa masyarakat Iban tinggal di rumah panjang dan ianya merupakan sebuah kampung. Terdapat bilangan hampir 30 keluarga pada sebuah kampung (rumah panjang). Kebanyakan keluarga tersebut terdiri daripada saudara-mara sesama sendiri. Pada suatu ketika dahulu, rumah panjang mempunyai keluasan yang besar dan mempunyai ramai perwira yang gagah berani untuk mempertahankan kawasan persekitaran daripada serangan pihak musuh.

Pendapat Morrison juga mempunyai persamaan dengan pendapat Freeman (1955). Beliau menyatakan bahawa corak penempatan masyarakat Iban yang sangat ketara ialah mereka tinggal di rumah panjang. Menurut Graham (1987), setiap rumah panjang mempunyai beberapa unit. Unit-unit itu disebut sebagai *bilik* dan dimiliki oleh sebuah keluarga yang biasanya terdiri daripada tiga generasi iaitu datuk dan nenek, ibu bapa (pasangan suami isteri) dan anak-anak.

Setiap rumah panjang dibina menggunakan kepingan kayu belian. Kayu belian ini mempunyai struktur yang kuat dan tahan lama berbanding jenis kayu yang lain. Manakala untuk bahagian atap, masyarakat Iban menggunakan daun nipah yang telah dianyam terlebih dahulu. Namun kini kebanyakan rumah panjang telah diubahsuai ke bentuk yang lebih konkrit iaitu tiang-tiang rumah dibina menggunakan batu-bata, simen dan besi manakala bahagian atap diperbuat daripada *zinc* atau *asbestos*. Selain itu, terdapat juga segelintir individu yang ingin membina rumah di tanah sendiri dan tidak lagi tinggal secara berk komuniti di dalam sebuah rumah panjang. Walaubagaimanapun, jika terdapat upacara, keramaian atau berlakunya sesuatu perkara yang tidak diinginkan seperti kematian, masyarakat Iban masih mengamalkan sikap saling mengunjungi serta tolong-menolong di antara satu sama lain.

Masyarakat Kayan

a) Pengenalan

Satu lagi kumpulan masyarakat yang memburu kepala (head hunting) yang telah berhijrah dari Kalimantan Indonesia ke Sarawak iaitu masyarakat Kayan. Masyarakat Kayan secara beransur-ansur dipindahkan, atau telah dipaksa oleh kaum lain supaya pindah ke bahagian utara. Sebanyak 15000 orang masih tinggal di rumah panjang di sepanjang 400 km Sungai Baram dan di Sungai Tubau (Bahagian Kapit).

Pada tahun 2012, Tamara Thiessen menjelaskan bahawa wanita Kayan mempunyai tatu pada tangan dan kaki mereka. Manakala kaum lelaki memakai gigi taring harimau bintang pada telinga mereka dan dilanjutkan dengan bantuan tembaga dan berat logam lain untuk memanjangkan telinga hingga ke paras bahu. Selain itu, masyarakat Kayan mempunyai

kemahiran seni tradisional dalam mengukir bot mereka daripada blok *belian* (ironwood) iaitu kayu keras tropika yang terkuat dan tahan lama.

b) Asal usul masyarakat Kayan Sarawak

Kedatangan masyarakat Kayan ke Sarawak tidak dapat dibuktikan secara sah. Guerreiro (1987), berpendapat bahawa masyarakat Kayan sudah berpindah ke Sarawak selama 200 tahun dahulu.

Dalam jurnal artikel yang ditulis oleh Jerome Rousseau pada tahun 1989, masyarakat Kayan berasal daripada kawasan Apau Kayan di Kalimantan, Indonesia. Di kawasan Mahakam, mereka dikenali sebagai 'Busang' atau 'Bahau'. Masyarakat Kayan lain mungkin telah berhijrah terus dari Apau Kayan dan memulakan penempatan baru di Baram. Kenyataan ini bersependapat dengan Lah Jau Uyo pada tahun 1989. Beliau menjelaskan bahawa masyarakat Kayan Sarawak terdapat di bahagian Baram tengah atau dikenali sebagai Balui, iaitu terletak di bahagian atas Rajang dan di bawah bahagian Tubau.

Terdapat sebanyak 38 penempatan Kayan sehingga pada hari ini. 21 ini daripadanya terdapat di Baram, 13 di Balui dan 4 di Tubau. Burns (1848), telah menyedari hakikat bahawa masyarakat Kayan berasal dari Kalimantan, Indonesia seawal abad yang lalu, walaupun Hose (1926) telah membuat spekulasi bahawa mereka mungkin berasal dari Lembangan Irrawadi di Myanmar.

Menurut informan Igang Ego yang berbangsa Kayan menjelaskan bahawa mereka berasal dari kawasan Batang Kayan Kalimantan, Indonesia. Mereka telah berpindah ke Sungai Asap Belaga, Bintulu dan hidup secara nomad di situ. Sehubungan dengan itu, seorang lagi informan yang berbangsa Kayan dan beliau memegang jawatan sebagai Penghulu. Penghulu Saging Bit menyatakan bahawa asal-usul mereka adalah dari kawasan Kalimantan, Indonesia. Masyarakat Kayan telah memulakan penempatan kekal di Balui, Tubau dan Belaga. Mereka sudah menetap di Sungai Asap sejak tahun 1998 dan kini telah mencecah 15 tahun. Beliau juga menceritakan bahawa masih terdapat *tembawai* atau tinggalan warisan masyarakat Kayan di Batu Keling, Indonesia seperti kawasan perkuburan yang mempunyai sub-sub pembahagian mengikut status hierarki sosial mereka.

c) Corak penempatan

Masyarakat Kayan yang telah hidup secara menetap di kawasan Sungai Asap Belaga, Bintulu mempunyai lapan buah rumah panjang. Hose (1926), penempatan masyarakat Kayan terdiri daripada kediaman keluarga yang dibina ke dalam struktur rumah panjang. Rumah panjang itu dibina menggunakan struktur kayu *belian* dan paras ketinggian dari lantai ke tanah adalah dalam anggaran dua hingga tiga meter. Setiap rumah panjang mempunyai hampir 101 pintu dan disebut dalam bahasa Kayan sebagai *Uma*. *Uma* bermaksud rumah atau kampung. Setiap pintu dihuni oleh satu keluarga. Masyarakat Kayan hidup secara berk komuniti dan

mempunyai pertalian saudara-mara antara satu sama lain. Berikut adalah senarai nama *Umadi* Sg. Asap Belaga yang merupakan kawasan kajian lapangan saya.

• Uma Belor• Uma Juman• Uma Balui Liko• Uma Balui Ukap• Uma Bawang• Uma Daro• Uma Lesong• Uma Nyaving

Jadual 1: Senarai nama rumah panjang masyarakat Kayan di Sg.Asap Belaga.
(Sumber: Kajian lapangan, 2013)

Masyarakat Kenyah

a) Pengenalan

Masyarakat Kenyah adalah salah satu kumpulan etnik kecil di Sarawak dan turut dikategorikan bersama-sama dengan minoriti orang asli yang lain iaitu masyarakat Kayan, Kelabit, Lun Bawang, Penan, Bisaya, Kajaman, Bukitan, Sihan dan lain-lain di bawah tatanama “Orang Ulu” (upriver), atau dalam bahasa Kenyah disebut sebagai *Lepo Keday*a. (Jacob Dungan Sagan, 1989: 119). Masyarakat Kayan dan Kenyah mempunyai hubungan sejarah dan budaya yang rapat. Masyarakat Kenyah telah berhijrah dari penempatan Usun Apau kepada Apau Kayan. (Jerome Rousseau, 1989:7). Walaupun masyarakat Kenyah dan masyarakat Kayan berkongsi budaya, agama, cara hidup dan pakaian tradisional yang sama, namun dari segi adat dan bahasa pertuturan terdapat perbezaan.

b) Asal usul masyarakat Kenyah Sarawak.

Pada tahun 2006, James J. Fox menjelaskan bahawa masyarakat Kenyah juga berasal dari kawasan Apau Kayan dan mula berhijrah bersama-sama dengan masyarakat Kayan pada masa yang sama. Penempatan pertama mereka adalah di Uma Kelap yang terletak di hilir Balui dan berdekatan dengan penempatan rumah panjang masyarakat Lahanan. Di bahagian Balui, Rousseau (1974), seramai 3700 masyarakat Kenyah yang hidup di bawah lima komuniti. Beliau menganggarkan sebanyak lebih kurang 360 orang pada setiap kampung. Di dalam kajian Jacob D.S (1989), masyarakat Kayan yang berasal dari Usun Apau Kalimantan, Indonesia telah berpindah ke bahagian bawah Baram. Terdapat dua arah pergerakan mereka ke Sarawak iaitu ke bahagian atas Baram dan ke kawasan Balui dan Belaga. Kajian Jacob bersamaan pendapat dengan King (1976), iaitu penghijrahan masyarakat Kayan dari kawasan Apau Kayan telah

berlaku sebelum tahun 1850 lagi dan telah berhijrah sekaligus mendirikan penempatan secara kekal kawasan Balui dan Belaga.

c) Corak penempatan

Kawasan Usun Apau:

1. Apau Bese
2. Apau Lefusan
3. Apau Liwang
4. Apau Bunyau

Kawasan Apau Kayan, Kalimantan:

5. Data Jalin di Hulu Sungai Perai
6. Long Kemirek di Sungai Kayan
7. Long Tafek di Sungai Iron
8. Long Melirai
9. Long Sekedok
10. Long Batu Mavun
11. Long Marok, Batu Iran Marong

12. Long Item (8 tahun)

Kawasan Balui, Sarawak:

13. Long Jawe (4 tahun)
14. Long Bulan

Jadual 2 : Arah pergerakan Kenyah Uma Baka

(Sumber: Juna Liau,1997. Sistem kekeluargaan dan Penamaan Masyarakat Kenyah di Long Bulan Belaga, Sarawak.Tesis Sarjana Muda Bangi:UKM).

Namun begitu, pada tahun 2013 melalui kajian lapangan saya mendapati bahawa masyarakat Kenyah yang berasal dari Long Bulan telah berpindah ke Sg. Asap-Koyan dan Seng Anau. Berikut ialah senarai rumah panjang atau penempatan masyarakat Kenyah di Belaga, Bintulu Sarawak.

1. Uma Bakah
2. Uma Kulit
3. Uma Kelap
4. Uma Padeng

Jadual 3: Senarai nama rumah panjang masyarakat Kenyah di Sg.Asap Belaga.

(Sumber: Kajian lapangan,2013).

Simbolik dan simbolisme

Tatu yang diukir dan dicacah pada bahagian badan merupakan simbol atau lambang kepada kedua-dua masyarakat ini. Simbolik berkaitan dengan lambang atau sebagai lambang manakala simbolisme bermaksud penggunaan simbol. Ianya berfungsi untuk melahirkan atau untuk menyampaikan sesuatu.

Bagi masyarakat Iban, wanita dan lelaki mereka bertatu. Kaum lelaki yang bertatu dianggap sebagai seorang yang gagah, berani dan telah memenggal kepala musuh semasa berlakunya pertempuran. Setelah memenggal kepala musuh, mereka akan membuat simbol tatu pada bahagian bawah ibu jari yang dikenali sebagai *Entegulun*. Selain itu, *Entegulun* juga dicacah pada keseluruhan jari-jemari sang perwira. Berbeza pula dengan kaum wanita Iban. Wanita yang mempunyai tatu dianggap sebagai seorang yang berkemahiran tinggi dalam kraftangan iaitu mahir dalam seni anyaman dan seni tenunan. Wanita tersebut akan mencacah tatu pada bahagian pergelangan lengan yang dikenali sebagai *Pala tumpa*. Ianya akan diukir dengan melingkari pergelangan lengan tetapi tidak akan dicantum motifnya.

Bagi masyarakat Kayan, wanita yang bertatu dianggap cantik, berani dan berkemampuan. Hampir keseluruhan badan mereka dicacah tatu. Semakin banyak tatu yang dicacah pada badan, semakin cantiklah mereka. Ianya sebagai simbol kecantikan dan keberanian. Mereka menggunakan simbol motif anjing atau disebut sebagai *Tedak Aso*, *Bekeweng* dan *Pusung Tuvak*. Namun begitu, masyarakat Kayan mempunyai kelas atau hierarki di dalam kehidupan mereka. Wanita Kayan akan mencacah tatu mengikut status hierarki mereka.

Berbeza pula dengan masyarakat Kenyah yang hanya mencacah tatu pada bahagian permukaan tangan, lengan dan betis. Hanya wanita Kenyah sahaja yang bertatu. Mereka menggunakan motif yang disebut sebagai *Kalung Ulu* dan *Tefayau*. Tatu yang dicacah merupakan simbol kecantikan, status hierarki dan keberanian.

Pantang-larang

Walaupun tatu merupakan simbol dan budaya kepada masyarakat Iban dan masyarakat Kayan-Kenyah, namun tatu mempunyai tabu atau pantang-larang yang harus dipatuhi oleh si penatu dan individu yang ditatu sebelum dan selepas bertatu. Pemilihan motif sangat penting kerana ianya boleh membawa tuah ataupun membawa malang. Lebih malang lagi jika individu tersebut ditimpa penyakit yang tidak boleh diubati.

- **Masyarakat Iban**

Masyarakat Iban tidak mempunyai status hierarki yang jelas. Individu yang bertatu hanyalah orang yang telah berjaya memenggal kepala musuh dan mempunyai pangkat yang tinggi. Contohnya, penghulu kampung, temenggung, pemanca dan ketua kampung. Tatu yang ingin dicacah pada badan tidak boleh dipilih secara suka hati kerana takut ianya tidak bersesuaian dengan tubuh badan dan boleh memudaratkan. Bagi kaum wanita, hanya mereka yang mempunyai kemahiran tinggi di dalam bidang kraftangan iaitu menenun dan menganyam sahaja boleh bertatu pada pergelangan tangan dan mereka digelar sebagai *Indu Takar* atau *Indu Gaar* (Anna Durin, 2011). Walaubagaimanapun, motif tersebut tidak boleh bercantum kerana dipercayai boleh memakan diri.

- **Masyarakat Kayan-Kenyah**

Kedua-dua masyarakat ini mempunyai status hierarki yang tersendiri. Setiap lapisan hierarki mempunyai motif tatu yang tersendiri. Wanita Kayan-Kenyah harus mencacah tatu mengikut status mereka. Jika diingkari, tatu tersebut akan menjadi pudar dan tidak boleh membawa *parit* (tulah) serta bala pada si tukang tatu dan individu yang ditatu.

Si tukang tatu bukanlah orang sembarangan. Ilmu mengukir dan mencacah tatu adalah diwarisi sejak turun-temurun. Biasanya kaum wanita yang akan menjadi pewaris. Jika wanita tersebut tidak mempunyai anak perempuan atau tidak mahu mewarisi ilmu mencacah tatu, maka ianya tidak boleh diberikan kepada orang lain kecuali dengan keizinan yang rela oleh si tukang tatu. Namun begitu, untuk memberikan dan mewarisinya hendaklah ditukar dengan barang-barang berharga seperti gong, tembaga atau manik lama. Hal ini dipercayai bahawa terdapat semangat atau roh berada pada ilmu seni mencacah tatu ini.

Jenis tatu masyarakat Iban

Gambarajah 2 : Motif *Entegulun*
(Sumber: Augustine Anggat Ganjing,1991)

Gambarajah 3: Motif *Kara Nyangkam*
(Sumber: Kajian lapangan,2013)

Gambarajah 4: Motif *Naga*
(Sumber: Kajian lapangan,2013)

Gambarajah 5: Motif *Pala Rusa*
(Sumber: Kajian lapangan,2013)

Gambarajah 6: Motif *Pala Tumpa*
(Sumber: Kajian lapangan,2013)

Gambarajah 7: Motif *Bungai Terung*
(Sumber: Kajian lapangan,2013)

Masyarakat Kayan

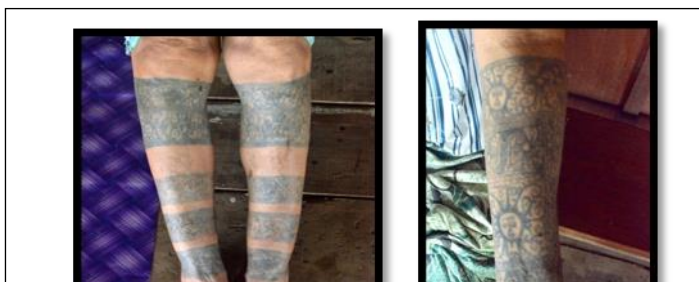
Gambarajah8 :*Tedak Maran*
(Sumber: Kajian lapangan,2013)

Masyarakat Kenyah

Gambarajah 10: Betiek Paren
(Sumber: Kajian lapangan, 2013)

Gambarajah 11: Betiek Panyin Tia'
(Sumber: Kajian lapangan, 2013)

Gambarajah 12: Betiek Panyin Tia'
(Sumber: Kajian lapangan, 2013)

Kesimpulan

Dengan adanya pengumpulan data dan perkara-perkara baru mengenai seni tatu tradisional diantara masyarakat Iban dan Kayan-Kenyah iaitu merangkumi jenis, simbolik dan pantang larang di dalam kajian ini maka ianya mampu memberi pengetahuan baru kepada masyarakat terutama generasi muda masyarakat Iban dan masyarakat Kayan-Kenyah. Oleh itu, diharap data yang telah dikumpul dapat menjadi panduan, rujukan dan boleh meningkatkan pengetahuan khasnya pada generasi yang akan datang. Menjadi satu kepentingan bagi

masyarakat bumiputera terutamanya bagi masyarakat Iban dan Kayan-Kenyah mengetahui tentang keunikan seni menatu yang telah menjadi amalan dan kepercayaan oleh nenek moyang mereka pada masa lampau. Ironinya, seni tatu tradisional ini merupakan salah satu warisan dan budaya bagi kedua-dua etnik ini yang kian pupus serta dilupakan.

Bibliografi

Burns, R. (1848). *The Kayan of North-west of Borneo. Reprint in: Sarawak Museum Journal* Vol. V, Nos. 1-3 (1947-1951), pp 463- 494.

Carl, Skutsch. (2005). *Encyclopedia of the World's Minorities*. New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Anna, D. (2011). *Motif-Motif Tradisi dalam Budaya Iban Saribas*, Jabatan Sosio-Budaya Melayu, Akademi Pengajian Melayu. Tesis Ijazah Kedoktoran. Malaysia: Universiti Malaya.

Graham, P. (1987). *Iban Shamanism: An Analysis of the Ethnography Literature*. Canberra: Department of Antropology, Research School of Pacific Studies, The Australian National University (Ocasional Paper).

Guerreiro, A.J. (1987). *The Lahanan: Some note on the history of a Kajang Group*. Sarawak Gazette, No. 1500.

Freeman, Derek. (1955). *Report on the Iban*. Michigan :Athlone Press.

Hose, C. & J. McDougall (1926). *The Pagan Tribes Of Borneo*. London. McMillan.

Howell, William. (1992). *The Sea Dyaks and other Races of Sarawak: Contribution to the Sarawak Gazette between 1888 and 1930*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Jacob, D. S. (1989). *The Kenyah of Sarawak*. Sarawak Museum Journal Vol. XL No. 61 (New Series) pp 119-123.

James, J. Fox. (2006). *Inside Austronesian Houses: Perspectives on Domestic Designs for Living*. Australia: ANU E Press.

King, V. T. (1993). *The Peoples of Borneo*. Oxford: Blackwell Publishers.

Morgan, Stephanie. (1968). *Iban aggressive expansion. Some background factors*. Sarawak Museum Journal 16: 141-85.

Morrison, Hedda. (1966). *Life in a longhouse: 3rd Edition*. Borneo Literature Bureau.

Robin, D., & Martin P. (2014). *Southern Asia, Australia and the Search for Human Origins*. New York: Cambridge University Press.

- Rousseau, J. (1974). *The Balui Area*. Sarawak Museum Journal Vol. 22, No. 43, Special Issue, pp. 17-27.
- Rousseau, J. (1989). *The People of Central Borneo*. Sarawak Museum Journal Vol. XL No. 61 (New Series) pp 7-9.
- Samuri, A.B & Lee S.L. (2014). *Fokus PBS Sejarah Tingkatan 1*. Selangor Darul Ehsan, Malaysia: Penerbitan Pelangi Sdn.Bhd.
- Tamara, Thiessen. (2012). *Borneo: Sabah - Brunei – Sarawak: 2nd Edition*. United States of America: Bradt Travel Guides.
- Yearbook of Statistics. (2007). Department of Statistic Malaysia.
- Yew, C.W (et al.). (2014). *Nota & Praktis Yes! PBS Sejarah Tingkatan 1*. Selangor : Sasbadi Sdn. Bhd.